

Н.В.Лисенко

Особливості семантичної структури дієслів руху (трансформація сем руху, суб'єкта та об'єкта)

Обрані для аналізу дієслова належать до семантичної групи дієслів дії. Приналежність до групи дієслів руху (ДР) визначається за першим (основним) лексико-семантичним варіантом (ЛІСВ). Основною інтегральною ознакою, релевалентною для дієслів групи, є рух (пересування у просторі). Ця сема визначає семантичні, словотворчі та синтагматичні можливості дієслів, зумовлює наявність сем “середовище пересування” та “спосіб пересування”.

ДР протиставлені одне одному за значенням багатократності/однократності руху та односпрямованості/різноспрямованості руху.

Безпрефіксні дієслова різноспрямованого руху позначають рух у

різних напрямках, часто неоднократний; неграничні. Безпрефіксні дієслова односпрямованого руху позначають рух, спрямований на досягнення межі (у прямому значенні - просторової): *бігти до Фіншу; везти дрова додому*.

Як і дієслова інших лексико-семантичних груп (ЛСГ), ДР є багатозначними, крім основного, ядерного значення, розвивають різноманітні периферійні значення, що можуть виходити за межі цієї ЛСГ, напр.: *біжить морем корабель* і не руху. У непрямих значеннях ЛСВ ДР мають широкі синонімічні зв'язки між собою, наприклад: *доріжка біжить / лізе; хмари повзуть / пливуть / котять; корабель пливе / іде*, та з дієсловами інших ЛСГ, наприклад: *стежка біжить / стелиться / в'ється, річка біжить / тече; повзати (перед кимось) / принижуватись / підлещуватись; ганяти (на базар) / посилати*. Тобто, ці ЛСВ можуть входити до інших ЛСГ і відповідно до інших синонімічних рядів.

Для дослідження семантико-словотвірних особливостей ДР зручно розподілити досліджувану групу непохідних дієслів на групи за їх основними значеннями. В основі такого розподілу дієслів лежать семантичні ознаки: 1) напрям руху (в одному напрямі-різних напрямках здійснюється рух); 2) наявність об'єкта, на який розповсюджується дія. За цією ознакою дієслова поділяються на дієслова сумісного руху суб'єкта та об'єкта та самостійного руху суб'єкта. У граматиці відповідно прийнято говорити про перехідні та неперехідні дієслова. Досліджуючи семантику дієслів, вважаємо доцільним ввести саме такі терміни. Термін "дієслова сумісного пересування суб'єкта та об'єкта"¹¹ використовує М.М.Булигіна [1]. Терміном «дієслова самостійного пересування суб'єкта у просторі» послуговується М.Ф.Панкіна [2]. Отже, парні ДР розподіляються на такі чотири групи: 1) дієслова сумісного односпрямованого руху суб'єкта та об'єкта; 2) дієслова сумісного різноспрямованого руху суб'єкта та об'єкта; 3) дієслова самостійного односпрямованого руху суб'єкта; 4) дієслова самостійного різноспрямованого руху суб'єкта.

Такий розподіл матеріалу має сенс, оскільки семи "напрямок руху" та наявність семи "об'єкт" надають цим дієсловам певну самостійність, визначають варіанти сполучуваності для кожного з дієслів і по-різному спрямовують розвиток семантем. У кожній з цих груп окремо розглядаються ядерні й неядерні значення, які тяжіють до ЛСГ і позначають нерух.

Розвиток семантики дієслів руху в першу чергу пов'язується з модифікацією архісеми "пересування": існувати змінюючись, існувати не рухаючись, існувати рухаючись, існувати у просторі, рухатись не пересуваючись, діяти не рухаючись, діяти рухаючись.

ЛСВ з архісемою "існувати змінюючись" розвиваються у дієсловах: *іти, брести, бігти, повзти, лізти, летіти, плити; ходити, бродити, літати, плавати*. Своїм лексичним значенням ці ЛСВ наближаються до ЛСГ дієслів стану. Процес модифікації архісеми «пересування» в архісемі «існував змінюючись» не є характерним для дієслів сумісного пересування суб'єкта та об'єкта, наявна лише у двох ЛСВ дієслова *знати: я гоню, мов верба; на кленах знало свіже лисття*. Своїм лексичним значенням вони наближаються до ЛСГ дієслів стану та процесу одночасно. Основною семантичною ознакою цих ЛСВ є позначення суб'єкта, що, існуючи, змінює свою якість, наприклад: *по селу повзуть чутки: вже лізе шапка: думками високо літа вона*. Вказуючи на динамічну ситуацію, вони не передбачають активного виконавця дії і позначають безперервність переходу однієї фази в іншу, що надає процесові цілісності в межах відповідного проміжку часу.

У деяких ЛСВ архісема «пересування» модифікується в архісемі "існувати не рухаючись". ЛСВ цієї групи за своїм значенням наближаються до дієслів на позначення стану. Якість суб'єкта являє собою змінну величину, передбачає, що цей предмет може перебувати в іншій якості. Якість стосується часових відрізків, триває, продовжується і не зазнає упродовж відповідного проміжку часу змін, які б свідчили про перехід у іншу якість, наприклад: *крани ідуть на експорт*, тобто крани мають таку якість, завдяки якій експортуються.

До семного складу периферійних значень ДР (*іти, ходити*) може входити модифікована архісема "існувати рухаючись". Вона характеризує предмети, що у певний відрізок часу існують у якійсь якості і перебувають у процесі переміщення. Такі ЛСВ за своїм значенням також наближаються до ЛСГ дієслів на позначення стану. Від ЛСВ попередньої групи вони відрізняються тим, що характеризують суб'єкт, який, існуючи, перебуває у безперервному русі: *наші папери ідуть до центра; усі скарби з лісу ідуть; ходить вітер гаями*.

Архісема "рухатись не пересуваючись" входить до семного складу ЛСВ дієслів *бігати* та *іти: очі в неї бігали; годинник іде*. Сема "суб'єкт" завжди виражена фіксованим іменником *очі, годинник*.

В деяких ЛСВ дієслів *іти, вести* архісема “пересування” модифікується в архісему “існувати у просторі”: *стежка веде мене до саду, іде далі по горі височенний хребет*. Такі ЛСВ вказують на розташування суб’єкта у просторі, за значенням наближаються до локативних дієслів.

Семантичний розвиток ДР може спричиняти модифікацію архісеми до значення “діяти нерухаючись”. ЛСВ з цією архісемою наближаються за своєю семантикою до дієслів дії. Вони позначають діяльність, породжувану суб’єктом-діячем і ним активно стимульовану, при цьому суб’єкт (а якщо є, то й об’єкт) не пересувається у просторі: *не лізь у нашу сім’ю (=не втручайся); він несе щось несерйозне (= говорить); курка несе яйця (= відкладає); у намистах водив свою жінку (гарно одягав)*. Суб’єктом тут обов’язково є людина.

Сема пересування може модифікуватися у архісему “діяти рухаючись”. Вони, як і ЛСВ попередньої групи, наближаються за своєю семантикою до ЛСГ дієслів дії, але відрізняються тим, що суб’єкт, який теж обов’язково позначає людину, пересувається у просторі: *іти конем; ходив він по тій справі до суду; Роман таскав чуже добро; він катав броню для танків*.

Розвиток значення дієслова нерідко спричиняє модифікацію суб’єктного значення. Сема “суб’єкт руху” може конкретизуватися: дієслово *плавати* у 1.1 значенні означає рух суб’єкта, що самостійно пересувається, істоти - неістоти: *човни/риби/люди плавають*. а у 1.2 значенні суб’єкт руху виражається лише іменниковою синтаксею на позначення людини: *Манія не вмiла добре плавати*. Вираження семи “суб’єкт” орієнтовано на специфічний шар лексики - це, як правило, назви людей, конкретних живих істот, хоча інколи, сема “суб’єкт” позначає неістоти: небесні світила, вітер, течію, транспортні засоби і т. ін., що стосується реальних предметів, які виступають у функції суб’єкта руху. У дієсловах сумісного пересування суб’єкта і об’єкта з погашеною семою “об’єкт” сема «суб’єкт руху» конкретизована, позначає людину чи певне природне явище, силу: *гості котять: чорні хмари котять по небу*.

Сема “суб’єкт” у ЛСВ дієслів з модифікованою семою пересування, як правило, виражається фіксованим іменником на позначення неістоти: товар, їжа, напої, одяг, взуття, світло, тіні, механізм, гроші, світло, хребет, вікна, двері, текст, частина тексту, стежка, дорога, очі, годинник: *очі в неї бігали, сходи ідуть до води, дуки несуть 10 ринських*

доходу. У ЛСВ з архісемою “існувати змінюючись” сема суб’єкт руху, як правило, виражається абстрактним іменником на позначення відчуттів, зміни мисленневих образів, зміни зорових образів, подій, дум, новин: *чутки ходили по селу; бродить жовта осінь; дні летять за днями*, інколи позначає людину, рослину: *я гоню, мов верба*. Сема «суб’єкт» позначає лише людину в ЛСВ з архісемами «діяти не рухаючись» та «діяти рухаючись»: *Франко вів поезію до вершин; Роман таскав чуже добро*, за деяким винятком: *курка несе яйця*.

Інколи синтаксичний підмет не збігається з логічним суб’єктом при позначенні: зміни реакції людини залежно від почуттів: *це пливло не з доброго серця*; зміни стану людини: *по тілу пливло м’яке розслаблення; чарка не йде мені*.

Семантичний розвиток дієслів сумісного односпрямованого та різноспрямованого руху суб’єкта пов’язаний і з модифікацією семи “об’єкт”. З відходом від ядерного значення коло іменників, що позначають об’єкт руху, звужується до конкретного слова: до семного складу дієслова *везти* у 1 значенні входить сема “об’єкт”, що позначає істоту-неістоту (*везти людину /скарб*), а у 2 значенні об’єкт руху виражається лише іменниковою синтаксею на позначення неістоти (*везти вантаж/сані*). Сема «об’єкт руху» розмежує ЛСВ дієслів односпрямованого руху за диференційними ознаками: істота- неістота, активна- пасивна, людина, тварина, рослина, форма, вага, рідина, транспорт. У ЛСВ дієслів різноспрямованого руху диференційна сема «об’єкт» виражається іменником на позначення: істоти-неістоти, пасивної істоти, пасивної неістоти, людини, тварини, ваги, розміру, транспорту.

З відходом від ядерних значень сема “об’єкт руху” погашається (в ЛСВ дієслів *котити, знати, катати, водити, ганяти*), і ЛСВ позначають самостійний рух суб’єкта, чим наближаються до ЛСВ, що позначають самостійний рух суб’єкта у ядерних значеннях.

Причини розвитку ЛСВ окремого руху суб’єкта різні, єдиної закономірності при аналізі не виявлено. Так, в дієсловах *жати* та *ганяти* ЛСВ окремого руху суб’єкта розвиваються внаслідок формування та поступової актуалізації семи інтенсивності.

У ЛСВ з модифікованою архісемою сема “об’єкт” виражається частіше іменником на позначення абстрактного поняття, особливо це характерно для ЛСВ з архісемою “існувати не рухаючись”: *він несе гірку зневагу: стаття носила полемічний характер* та деяких ЛСВ з

архісемою “діяти не рухаючись”; *він веде важливий проект*. Також сема “об’єкт” може позначати неістоту: *на кленах гнало свіже лисття; він довго тискає цього светра*, інколи-істоту: *у німцях вродив свою ЖІНКУ*.

У розвитку семантичної структури парних дієслів руху різних груп спостерігаються спільні семні процеси. З відходом від ядерного значення архісема руху модифікується в архісеми не руху, межею цього процесу є значення стану. Модифікується суб’єкт, який у власне ДР має обов’язково предметне значення, а у периферійних ЛІСВ набирає абстрактного значення. У дієсловах сумісного односпрямованого та різноспрямованого руху з розвитком значення нейтралізується сема “об’єкт”. За значенням вони наближаються до дієслів самостійного пересування суб’єкта, але при цьому нейтралізується сема “напрямок”. Також розвиток семантичної структури дієслів пов’язується з процесами модифікації, актуалізації та погашення інших диференційних сем: “спосіб пересування”, “спосіб здійснення руху”, “середовище пересування”, “напрямок”, “адресат руху”, “інтенсивність” та ін. Стилі межі статті не дозволяють їх описати.

1. Бульгина М.М. Семантические и словообразовательные факторы лексической сочетаемости русского глагола (на материале глаголов ЛСГ совместного перемещения субъекта и объекта в пространстве): Автореф. дис,... канд. филол. наук.-Воронеж, 1995.

2. Панкина М.Ф. Субъектная сочетаемость русских и немецких глаголов самостоятельного перемещения/Ючерки по русско-немецкой контрастивной лингвистике: Сб. статей.-Воронеж, 1995.